

Bartłomiej Skowroński *, Aneta Domžalska**

* Uniwersytet Warszawski [b.skowronski@uw.edu.pl];

** Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie [a.domzalska@uksw.edu.pl]

Wybrane psychospołeczne zasoby i deficyty osób odbywających karę pozbawienia wolności

Abstrakt: Celem niniejszej pracy jest zaprezentowanie wybranych psychospołecznych deficytów i zasobów osób odbywających karę pozbawienia wolności w obrębie następujących obszarów: poczucie koherencji, prężność ego, depresja, lęk, ciekawość, złość, martwienie się, wsparcie społeczne, jakość życia, intensywność postawy religijnej, religijne i niereligijne sposoby radzenia sobie ze stresem. Analiza uzyskanych wyników dowiodła, iż osoby pozbawione wolności odczuwają istotnie niższe wsparcie społeczne w jego aspekcie informacyjnym, instrumentalnym, wartościującym oraz emocjonalnym w porównaniu z grupą kontrolną.

Słowa kluczowe: polscy więźniowie, zasoby i deficyty osób odbywających karę pozbawienia wolności, polskie zakłady karne

Wprowadzenie

Jednym z podstawowych warunków skutecznej pracy wychowawczej jest odpowiednia diagnoza (Wysocka 2007), która powinna obejmować zarówno indywidualne właściwości osoby, jak również jej otoczenie. Uwzględnienie perspektywy jednostkowej i społecznej wydaje się szczególnie ważne w resocjalizacji przestępców (Wysocka 2008). Oprócz tego funkcjonuje jeszcze inny, niezmiernie istotny sposób myślenia na temat diagnozy. Od pewnego czasu poszukuje się nie tylko deficytów dotyczących samej jednostki, ale coraz częściej na pierwszy plan wysuwa się badanie zasobów. Taki punkt widzenia znalazł zastosowanie w modelu

diagnozy rozwojowej autorstwa wybitnej polskiej psycholożki Ireny Obuchowskiej (1997), na którą składa się, oprócz diagnozy negatywnej, także diagnoza pozytywna, ujmująca mocne strony osoby diagnozowanej. Z kolei Rapp twierdzi, że podejście oparte na zasobach dostarcza klientowi nowych możliwości do sprawdzenia jego indywidualnych umiejętności, odgrywających znaczącą rolę w procesie rozwiązywania problemów (Borton 2006). Myślenie w kategoriach poszukiwania zasobów w kliencie, jest obecne w najnowszych modelach pracy z osobami łamiącymi prawo, czego przykładem może być Model Dobrego Życia autorstwa Tony'ego Warda (Ward i in. 2007).

Problematyka zasobów i deficytów jest obecna w polskiej literaturze co najmniej od kilkudziesięciu lat i była podejmowana przez wielu badaczy. Poniżej zostaną przedstawione wyniki badań na ten temat w porządku chronologicznym.

Jadwiga Sikora (1973) zbadała emocjonalność 35 więźniów przy zastosowaniu Testu Rorschacha. Badania ujawniły neurotyczne zahamowanie przeżywania uczuć poprzez wypieranie ich z pola świadomości i stłumienie, co skutkuje powstaniem patologicznego lęku. Wśród 74% badanych wystąpiły objawy opozycji, buntu i agresji o różnym nasileniu, zaś u 83% więźniów pojawił się mechanizm hamowania agresji z prawdopodobną jej zamianą w lęk. Prawie w każdym przypadku (u 97% badanych) wystąpił lęk, zaś u 1/3 osób z tej grupy był on szczególnie nasilony. Miał on charakter dysforii neurotycznej, jak również przybierał formę lęku psychotycznego. Lęk, jak twierdzi Sikora (1973), ma formę mechanizmu obronnego, tłumi normalne funkcjonowanie jednostki. U większości badanych lęk przebiera formę reakcji obronnej przed zagrożeniem, który jest uruchamiany w chwilach bezpośredniego zagrożenia, co przyczynia się do bycia w stałej gotowości i w napiętej obronnej czujności. Skutkiem tego jest zawężenie swobodnego przeżywania emocjonalnej i introwersyjnej strony życia psychicznego. Omawiany lęk w przypadku 66% badanych przyjmuje również formę lęku seksualnego (tzw. szok seksualny i odpowiedź seksualna), który wynika z zahamowania możliwości normalnego życia płciowego. Sofropsyche, rozumiane jako system inteligentnego chcenia i dążenia, odpowiedzialny za panowanie nad nastrojami i afektami jest osłabiony u 77% osób badanych. W większości, więźniowie przeżywają smutek, przygnębienie, lęk i rozdrażnienie (Sikora 1973). U badanych stwierdzono przesunięcie ciężkości z uczuciowości dojrzałej i stabilnej na uczuciowość impulsywną (Sikora 1973). Wniosek ten tyczy się 71–80% badanych, zaś w 51% badanych jest to uczuciowość wyłącznie labilna. U 80% więźniów zanotowano chwiejność i chimeryczność uczuć i nastrojów, stałe napięcie i niepokój wynikający z nieustannego szukania obiektu stabilizacji uczuciowej. Osoby osadzone mają trudności w kontakcie uczuciowym z innymi ludźmi, mimo dążenia do niego. Sikora (1973) upatruje te trudności w wahaniach uczuć i nastrojów i słabej zdolności do głębokiego emocjonalnego wniknięcia w sytuację. W przypadku 23% osadzonych interakcje z otoczeniem utrudnia skłonność do wybuchów afektywnych i impulsywności w działaniach. Zaburzenia kontaktu społecznego rzutują na zaintereso-

wania i zaangażowanie się w świat przeżyć i innych ludzi. Aż w 47% przypadków jest ono osłabione lub w ogóle nie istnieje, w przypadku 53% koncentrują się na najbliższej rodzinie. U 71% badanych występuje ostrożność, niechęć i nieufność do szczerych kontaktów lub niekiedy potrzeba usunięcia się od ludzi. Autorka badań podsumowuje, że „obraz sfery emocjonalno-uczuciowej badanych i aktualne jej objawy wskazują na istnienie u nich na ogół silnie rozwiniętych procesów nerwicowych” (Sikora 1973, s. 88).

Badania Teodora Szymanowskiego i Janusza Górskiego (1982) ujawniły, że stosunki z rodziną badanych osadzonych były dobre, jedynie 0,7% badanych deklaroowało złe stosunki z matką i blisko 8% złe stosunki z ojcem.

W badaniach Tadeusza Kolarczyka, Jacka Kubiaka i Piotra Wierzbickiego (1984) poziom inteligencji populacji badanych osadzonych kobiet okazał się niższy niż przeciętny. Nieco ponad połowa badanych (54,4%) uzyskała wyniki niskie, 20,4% wyniki przeciętne, zaś 25,2% wyniki wysokie. Badania osobowości nie przyniosły znacznego zróżnicowania. Okazało się, że 51,7% badanych kobiet nie ujawnia wyraźnej dominacji ekstrawersji bądź introwersji. Za wyraźnie ekstrawersyjne uznano jedynie 17,7% badanych, zaś około 30,6% za introwertywnych. Wyniki badań uzyskanych przy zastosowaniu skali neurotyzmu Kwestionariusza MPI Eysencka potwierdziły, że jedynie 22,5% badanych można uznać za osoby emocjonalnie zrównoważone (wyniki niskie); 31,3% osób uzyskało wyniki przeciętne, zaś 46,2% osób ujawniło wynik wskazujący na znaczne zrównoważenie emocjonalne. Jak twierdzą autorzy badań: „prawie połowa badanych jest osobowościowo predysponowana do niepokoju, nadpobudliwości, nietolerowania sytuacji trudnych, drażliwości, zmienności nastrojów, agresji impulsywności, lekomyślności” (Kolarczyk i in. 1984, s. 128). Zastosowanie Diagnostycznego Kwestionariusza Osobowości Sanockiego pozwoliło ujawnić, że największy odsetek (57,2%) zdradza zaburzenia psychopatyczne, 44,3% ujawniło zaburzenia psychotyczne, rzadziej występują zaburzenia nerwicowe.

Poczucie sensu życia osób osadzonych (N = 850) zbadał Jan Szałański (1998, s. 410). Autor stwierdził, że w porównaniu z grupą kontrolną, globalny wskaźnik poczucia sensu życia jest istotnie niższy.

Badania Aleksandry Szymanowskiej (1998, s. 234) przeprowadzone w grupie 337 skazanych młodocianych również wykazały, że poczucie sensu życia jest istotnie statystycznie niższe, w porównaniu z ogólną populacją Polaków.

Problematyka zasobów i deficytów osób opuszczających zakłady karne została podjęta także przez Henryka Machela (2003). Badania przeprowadzone w 2000 roku w kontekście przyczyn powrotu do przestępstwa, ujawniły: trudność w znalezieniu pracy zarobkowej lub niemożność jej podjęcia, niedostateczne warunki materialne utrudniające egzystencję, pozostawanie na utrzymaniu rodziny, konflikt z rodziną, brak mieszkania lub jakiegokolwiek zakwaterowania, niechęć ze strony otoczenia społecznego, ucieczka w alkohol, pozostawanie poza jakąkolwiek kontrolą społeczną oraz powrót do społecznego środowiska przestępczego.

Radzenie sobie z sytuacją trudną zbadała Szymanowska (2003), przy czym w badaniach chodziło o radzenie sobie z tymi sytuacjami problemowymi, w których dochodziło do zagrożenia procesu urzeczywistniania cenionych i pożądaných wartości. W badaniach został wykorzystany Kwestionariusz Strategii Działania Ostrowskiej, na który składają się trzy strategie: ataku, rezygnacji oraz bezwzględności. Strategia ataku definiowana jest jako zespół działań, stanów emocjonalnych, przekonań, sądów, nastawionych na osiągnięcie jasno wybranego, ważnego i niezbędnego celu. Osoba stosująca tę strategię jest gotowa przeciwdziałać wszelkim przeciwnościom, które pojawiają się na drodze do jego realizacji. Strategia rezygnacji jest sposobem rozwiązania sytuacji zadaniowej, który cechuje się mniej lub bardziej świadomym zawieszeniem procesów emocjonalnych, poznawczych i motorycznych wobec ważnych wartości. Osoba realizująca tę strategię preferuje czekanie na sprzyjające okoliczności, unika wysiłku i sytuacji ryzykownych, nie radzi sobie ze stresem, ma raczej pesymistyczny pogląd na świat. Strategia bezwzględności jest związana z brakiem empatii, nieuwzględnianiem norm moralnych w sytuacjach wymagających podjęcia decyzji lub rozwiązania konfliktu, przedmiotowym traktowaniem innych osób, wykorzystywaniem innych, egoizmem (Ostrowska 1998). Najwyższe wyniki w skali ataku uzyskali młodociani, najniższe recydywiści. W skali rezygnacji najwyższe wyniki uzyskali recydywiści, jednak różnica między nimi a młodocianymi nie była istotna. Różnice statystycznie istotne wystąpiły między recydywistami, a dorosłymi pierwszy raz odbywającymi karę pozbawienia wolności. Zdaniem Szymanowskiej (2003) preferencja wyboru strategii rezygnacji jest zrozumiała i można ją tłumaczyć tym, że mają oni wiele negatywnych doświadczeń, stąd dążą do spokoju. W skali bezwzględności najwyższy wynik uzyskali młodociani oraz recydywiści. Obie grupy różnią się istotnie statystycznie z grupą dorosłych odbywających karę pozbawienia wolności po raz pierwszy. W badaniach Szymanowskiej (2003) najwyższe poczucie koherencji charakteryzowało dorosłych, którzy odbywają karę pozbawienia wolności po raz pierwszy, najniższe zaś recydywistów – obie grupy różniły się istotnie statystycznie. Grupa młodocianych oraz odbywających karę pozbawienia wolności nie różniły się między sobą. Poczucie rozumienia okazało się istotnie niższe u recydywistów w porównaniu z młodocianymi i mężczyznami odbywającymi karę pozbawienia wolności po raz pierwszy, trudniej zatem oceniają rzeczywistość. Podobne różnice wystąpiły w zakresie poczucia zaradności. Wszystkie trzy grupy nie różnią się natomiast w zakresie poczucia sensowności. We wszystkich badanych grupach poczucie koherencji ujemnie korelowało ze strategią rezygnacji i bezwzględności.

Sytuację życiową więźniów w kontekście ich środowiska rodzinnego zbadał Tadeusz Sakowicz (2009). Na podstawie uzyskanych wyników badań autor doszedł do następujących wniosków: poczucie szczęścia życiowego deklarowało 38,1% badanych więźniów, natomiast jego brak 30,3%, pozostałe osoby (31,4%), nie potrafiły tego ocenić. Ocena dotychczasowego sposobu życia badanych osób i pragnienia jego zmiany wykazała, że 35,3% z nich uznaje dotychczasowe życie

na nieszczęśliwe i zmarnowane, 40,3% za przeciętne, a 24,4% – za szczęśliwe i udane. Ponadto wśród preferowanych wartości osadzeni najczęściej wskazywali na rodzinę (75,8%), rodziców (41,5%), pracę (35,8%), pieniądze (30,9%) oraz Boga (26,5%).

Problematykę zależności między potencjałem przystosowawczym a zasobami osób osadzonych podjęła także Iwona Niewiadomska (2010), która przy zastosowaniu testu RISB wyróżniła trzy rodzaje potencjału przystosowawczego osadzonych (więźniowie z niskim potencjałem przystosowawczym w wyniku przeżywania różnorodnych problemów; więźniowie z niskim potencjałem przystosowawczym w wyniku zablokowania motywacji intencjonalnej oraz więźniowie z wysokim potencjałem przystosowawczym). Wyniki badań ujawniły, że na wzrost adaptacji osadzonych wpływa doświadczenie zysków materialnych (pozyskiwanie odpowiednich ubrań i mieszkania). Ponadto zwiększenie możliwości przystosowawczych u osób przebywających w zakładach karnych zależy od redukcji strat w dobrach materialnych. I wreszcie potencjał adaptacyjny osadzonych jest generowany przez zyski w podmiotowym kapitale zarządzającym (umiejętności kształtowania pozytywnych relacji rodzinnych, doświadczenie sensowności własnego życia i kompetencje organizacyjne (Niewiadomska, Kalinowski 2010, s. 346). Z kolei w odniesieniu do osób, które opuściły zakłady karne Niewiadomska wyróżniła na podstawie analizy skupień trzy grupy osób w zależności od natężenia przystosowania: więźniowie z wysokim poziomem adaptacji, średnim oraz niskim poziomem przystosowania. Dane zostały uzyskane przy zastosowaniu testu RISB. Badania ujawniły, że na wzrost zdolności przystosowawczych u byłych osadzonych wpływa doświadczenie różnorodnych zysków kapitałowych. Potencjał adaptacyjny osób opuszczających więzienia jest generowany przez zyski w zasobach podmiotowych (sensowność życia, poczucie własnej wartości, optymizm, nadzieja i harmonijne funkcjonowanie w różnych rodzajach egzystencji). Ponadto możliwości przystosowawcze jednostek, które opuszczają zakłady karne zależą od poprawy relacji rodzinnych i wzmocnienia statusu zawodowego i wreszcie na wzrost adaptacyjności byłych więźniów wpływa doświadczenie zysków w podmiotowym kapitale zarządzającym (pogłębianie sensowności/celowości własnego życia, zwiększanie poczucia własnej skuteczności, wzrost samooceny, pogłębianie relacji rodzinnych i wzrost zdolności do dzielenia czasu z bliskimi) (Niewiadomska 2010, s. 374–375).

Robert Parol (2011) przedstawił badania dotyczące poczucia koherencji wśród osób odbywających karę pozbawienia wolności. Kategorią różnicującą uczyniono recydywę penitencjarną oraz odbywanie kary po raz pierwszy. Autor przyjął teorię zachowania zasobów, która zakłada, że w środowisku często istnieją przeszkody dla adaptacji i procesu dopasowywania zasobów do wymagań, jakie niesie trudna sytuacja. Funkcjonowanie i zawartość zasobów uzależnione jest współcześnie od doświadczeń życiowych i codziennych stresorów. Stres staje się reakcją na trudne wydarzenia życiowe i dezorganizuje funkcjonowanie osoby, jeśli powoduje utratę

zasobów, uszkodzenie zasobów, niemożność ich odbudowania lub brak oczekiwanego wzrostu. Model ma charakter interakcyjny, na jego efekt składa się bowiem ocena wymagań otoczenia, subiektywna ocena zasobów, cechy osobiste oraz ocena interakcji między jednostką otoczeniem pod kątem poczucia satysfakcji. Z uzyskanych wyników badań nie da się jednoznacznie zróżnicować poczucia koherencji z uwzględnieniem przyjętej kategorii różnicującej.

Raport Grzegorza Banerskiego (2011) przygotowany w ramach realizacji projektu „Proces aktywizacji zawodowej i społecznej byłych więźniów” miał na celu zdiagnozowanie trudności w aktywizacji zawodowej więźniów w województwie mazowieckim. W badaniu udział wzięło 1518 osadzonych, 93% z nich stanowili mężczyźni. Z badania ilościowych wynika, że dla prawie 1/4 osadzonych pierwszą obawą po wyjściu na wolność jest niemożność znalezienia pracy. Jednak niewiele mniej osób (23%) nie obawia się niczego, a prawie 1/3 nie jest w stanie określić swoich obaw. Kobiety w znacznie większym stopniu obawiają się przyszłości, co wynika z bardziej realistycznej oceny swoich szans. Kobiety przejawiają obawy związane ze znalezieniem pracy, z niechęcią ze strony społeczeństwa, poczuciem odrzucenia, izolacji, z trudnościami z przystosowaniem się do życia na wolności.

Robert Poklek i Marta Jabłońska (2013) przeprowadzili badania osadzonych (N = 300), które miały na celu określenie profilu osobowości skazanych skierowanych do nauczania w przywiesziennej szkole zawodowej. Na podstawie badań własnych autorzy sformułowali następujące wnioski: skazani uczniowie charakteryzują się przeciętnym poziomem niezrównoważenia emocjonalnego i nadwrażliwości oraz towarzyskości i aktywności w kontaktach interpersonalnych; stwierdzono u badanych uczniów niski poziom otwartości na doświadczenia i niechęć do poszerzania horyzontów oraz niski poziom ugodowości, gotowości do ustępstw i kompromisu; w całej badanej populacji występował wysoki poziom sumienności.

Z kolei Jolanta Malina (2013) zbadała zakres, rodzaj, przyczynę i skutki przemocy oraz agresji wśród osadzonych przebywających w zakładach karnych. Z badań wynika, że 127 (63,5%) badanych z Zakładu Karnego w Herbach i 206 (68,8%) badanych w Zakładzie Karnym w Wojkowicach jest zdania, że przemoc i agresja jest stosowana między skazanymi, 243 (81%) badanych w ZK Wojkowice i 155 (77,5%) badanych z ZK Herby widziało lub słyszało o przemocy między skazanymi. Ponadto z badań wynika, że przemoc ekonomiczna jest najczęstszą formą przemocy w zakładach karnych typu zamkniętego i półotwartego. Druga pod względem częstotliwości występowania jest przemoc fizyczna. W opinii badanych głównym źródłem konfliktów oraz przemocy i agresji pomiędzy osadzonymi jest przeludnienie w ZK, twierdzi tak 88 (44%) badanych w ZK w Herbach i 136 (45,3%) w ZK w Wojkowicach, potęgują je brak zajęć i nuda. Badani zauważają również, że do przemocy i agresji między osadzonymi najbardziej przyczynia się potrzeba dominacji i cechy osobowości (skłonność do agresji).

Wyniki badań Janiny Florczykiewicz (2015) dowiodły, iż znaczna część skazanych odbywających karę pozbawienia wolności przeżywa poczucie winy, o czym

świadczy wyrażanie żalu z powodu wyrządzenia krzywdy innej osobie oraz świadomość istnienia ofiary popełnionych przestępstw. Znaczna część skazanych deklaruje przeproszenie ofiary, żałuje popełnienia czynu i deklaruje, że nie powtórzyłaby go ponownie. Ponadto podłożem żalu z powodu popełnienia przestępstwa są niekorzystne ich następstwa dla skazanego. Zdaniem autorki wskazuje to na koncentrację skazanych na własnym położeniu. Refleksja dotycząca wyrządzenia krzywdy ofierze pojawia się u nich rzadko. Według badaczki (2015) skazani o wysokim stopniu demoralizacji częściej deklarują świadomość istnienia ofiary oraz żal z powodu popełnionego czynu w porównaniu z badanymi zdemoralizowanymi w niższym stopniu, co można wiązać ze świadomością wagi popełnionego czynu.

Metoda

Celem prezentowanych badań było określenie zasobów i deficytów tkwiących w samej jednostce, jak i w jej otoczeniu wśród osób osadzonych. Sformułowano następujące problemy badawcze:

P₁: jakie są różnice między osobami osadzonymi a osobami nieprzebywającymi w jednostce penitencjarnej w zakresie takich wymiarów, jak: poczucie koherencji, prężność ego, depresja, lęk, ciekawość, złość, martwienie się, wsparcie społeczne, jakość życia, intensywność postawy religijnej, sposoby radzenia sobie ze stresem (religijne i niereligijne)?

P₂: jaka jest zależność między koherencją a sposobami radzenia sobie ze stresem w grupie osób osadzonych?

W pracy przyjęto następujące hipotezy badawcze:

H₁ – Osoby osadzone w porównaniu z grupą kontrolną, cechują się niższym poczuciem koherencji oraz prężności ego.

H₂ – Osadzeni, w porównaniu z grupą kontrolną, są istotnie bardziej depresyjni; przejawiają istotnie częściej złość; nie różnią się od grupy kontrolnej pod względem zmiennej: ciekawość; istotnie częściej przejawiają lęk.

H₃ – Osoby osadzone ujawniają istotnie niższą jakość życia.

H₄ – Skazani osadzeni w placówkach penitencjarnych odczuwają istotnie niższe wsparcie społeczne w porównaniu z grupą kontrolną.

H₅ – Osadzeni cechują się istotnie niższą intensywnością postawy religijnej.

H₆ – Osoby osadzone stosują istotnie częściej negatywne religijne strategie radzenia sobie ze stresem oraz istotnie rzadziej pozytywne strategie.

H₇ – Osoby osadzone stosują istotnie rzadziej aktywne strategie radzenia sobie ze stresem.

H₈ – Istnieje zależność między niereligijnymi strategiami radzenia sobie ze stresem a poczuciem koherencji.

Chcąc zweryfikować powyższe hipotezy w badaniach zastosowano następujące narzędzia badawcze:

1. Kwestionariusz Poczucia Jakości Życia M. Straś-Romanowskiej – do oceny ogólnego poczucia jakości życia i czterech jego wymiarów: psychofizycznego, psychospołecznego, podmiotowego i metafizycznego (Straś-Romanowska, Frąckowiak 2007).
2. Kwestionariusz Orientacji Życiowej SOC-29 A. Antonovsky'ego – do oceny poczucia koherencji i jego trzech składowych: poczucia zrozumienia, zaradności oraz sensowności (Antonovsky 1993).
3. Skalę Pomiaru Prężności SPP-25 N. Ogińskiej-Bulik i Z. Juczyńskiego – do oceny ogólnego poziomu prężności psychicznej oraz jej 5 czynników: wytrwałość i determinacja w działaniu, otwartość na nowe doświadczenia i poczucie humoru, kompetencje osobiste do radzenia sobie i tolerancja negatywnych emocji, tolerancja na niepowodzenia i traktowanie życia jako wyzwania, optymistyczne nastawienie do życia i zdolność mobilizowania się w trudnych sytuacjach (Ogińska-Bulik, Juczyński 2008).
4. Skalę Wsparcia Społecznego (SWS) K. Kmiecik-Baran – do oceny ogólnego wsparcia społecznego i czterech jego rodzajów: wsparcia informacyjnego, instrumentalnego, wartościującego i emocjonalnego (Kmiecik-Baran 1995).
5. Skalę Intensywności Postawy Religijnej (SIPR) W. Prężyny – do pomiaru intensywności stosunku jednostki wobec przedmiotu postawy religijnej, którym jest Bóg (w rozumieniu tradycji chrześcijańskiej) i cała rzeczywistość nadprzyrodzona (Prężyna 1981; Śliwak, Bartzuk 2011).
6. Kwestionariusz SPI/TPI – C.D. Spielbergera (Spielberger, Reheiser 2009), w polskiej adaptacji K. Wrześniewskiego i P. Olesia, do pomiaru lęku, depresji, ciekawości i złości jako stanu (SPI) i cechy (TPI).
7. Kwestionariusz RCOPE Kennetha I. Pargamenta – do oceny religijnych strategii radzenia sobie ze stresem.
8. Kwestionariusz COPE Carvera, Scheiera i Weintrauba (1989) w polskiej adaptacji kwestionariusza Juczyńskiego i Ogińskiej-Bulik (2009) do oceny strategii radzenia sobie ze stresem.

Wszystkie zastosowane narzędzia cechują się wysokimi wskaźnikami trafności i rzetelności. Z uwagi na ograniczenia objętościowe pominięto prezentację właściwości psychometrycznych użytych narzędzi badawczych.

Badana grupa

W badaniach wzięły udział łącznie 564 osoby, które reprezentują dwie grupy. Pierwszą, liczącą 361 osób (64%) stanowią mężczyźni osadzeni w placówkach penitencjarnych mieszczących się w obrębie Okręgowego Inspektoratu Służby Więziennej w Warszawie, zaś 203 osoby (36%) to studenci warszawskich uczelni (mężczyźni), w tym 133 (24%) z Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego oraz 70 (12%) z Uniwersytetu Warszawskiego. Badania osób osadzonych odbyły się jesienią 2015 roku, badania studentów zostały przeprowadzone w latach

2013–2015. W tabeli 1. znajdują się szczegółowe dane charakteryzujące grupę, która wzięła udział w badaniach.

Tabela 1. Charakterystyka badanych grup: osób osadzonych (N = 361) oraz studentów (N = 203) pod względem demograficznym

Zmienne	Osoby osadzone w placówkach penitencjarnych		Studenti			
			UW		UKSW	
	N	%	N	%	N	%
Stan cywilny						
Żonaty	84	23,3	12	17,1	15	11,3
Rozwiedziony	66	18,3	0	0	0	0
Wdowiec	38	10,5	0	0	0	0
Kawaler	123	34,1	58	82,9	118	82,7
Konkubinat	50	13,8	0	0	0	0
Wykształcenie						
Magisterskie	14	3,9	0	0	0	0
Licencjackie	15	4,2	0	0	1	0,8
średnie ogólnokształcące	38	10,5	62	88,6	102	76,6
średnie techniczne	54	15,0	8	11,4	30	22,6
Zawodowe	89	24,6	0	0	0	0
Gimnazjalne	38	10,5	0	0	0	0
Podstawowe	113	31,3	0	0	0	0
Wiek	M	SD	M	SD	M	SD
	35,2	9,45	23,2	0,7	22,8	0,9

Źródło: badania własne.

W grupie osób osadzonych najwięcej jest kawalerów – N = 123 (34,1%), najmniej wdowców – N = 38 (10,5%). W przypadku studentów UW najbardziej liczną grupą są kawalerzy N = 58 (82,9%), podobnie w przypadku studentów UKSW – N = 118 (82,7%).

W zakresie wykształcenia 62 osoby (88,6%) spośród studentów UW ma wykształcenie średnie ogólnokształcące, zaś spośród studentów UKSW jest to grupa 102 osób (76,6%). Wśród osób osadzonych 14 osób (3,9%) ma wykształcenie magisterskie, 15 osób (4,2%) licencjackie, 38 osób (10,5%) ma wykształcenie średnie ogólnokształcące, 54 osoby (15%) wykształcenie średnie techniczne. Ponadto 89 osób (24,6%) ma wykształcenie zawodowe, 38 osób (10,5%) wykształcenie gimnazjalne i 113 osób (31,3%) wykształcenie podstawowe (ukończone 6 klas).

Średni wiek osób osadzonych wyniósł nieco ponad 35 lat, wśród studentów UW 23 lata, a studentów UKSW – 22,8 lat.

Wyniki badań

Różnice w zakresie poczucia jakości życia

Statystycznie istotne różnice między grupą osadzonych a grupą kontrolną wystąpiły w zakresie psychofizycznej jakości życia ($p < 0,001$). Więźniowie ujawnili wyższy poziom psychofizycznej jakości życia, która jest związana z szeroko pojętą cielesnością i popędlivością człowieka (wygląd fizyczny, temperament, vitalność), funkcją sfery psychofizycznej jest przetrwanie indywidualne (i gatunkowe) – zachowanie życia i zdrowia. Kolejna istotna różnica wystąpiła między grupami w odniesieniu do psychospołecznej jakości życia ($p < 0,001$). Psychospołeczna jakość życia jest związana z takimi wymiarami, jak: poczucie przynależności, bezpieczeństwa, tożsamość społeczna, nawiązywanie i utrzymywanie więzi z innymi ludźmi. Grupą, która ujawniła istotnie wyższy poziom psychospołecznej jakości życia okazała się grupa kontrolna. Nie ma różnic między grupami w zakresie podmiotowej i metafizycznej jakości życia oraz w wyniku ogólnego poczucia jakości życia.

Tabela 2. Różnice między badanymi grupami w zakresie poczucia jakości życia

	Rodzaj grupy	M	SD	t	df	p
Psychofizyczna jakość życia	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	46,69	6,91	8,303	414,61	,000
	grupa kontrolna	41,62	6,99			
Psychospołeczna jakość życia	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	43,25	5,86	-4,981	562	,000
	grupa kontrolna	45,82	5,93			
Podmiotowa jakość życia	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	46,08	5,70	-,859	531,71	,390
	grupa kontrolna	46,44	4,05			
Metafizyczna jakość życia	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	46,26	6,10	-1,038	465,10	,300
	grupa kontrolna	46,77	5,35			
Ogólna jakość życia	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	182,34	19,80	,996	562	,320
	grupa kontrolna	180,652	18,41			

Źródło: badania własne.

Hipoteza H_3 zatem potwierdziła się częściowo. Co prawda osadzeni cechują się istotnie niższym poczuciem psychospołecznej jakości życia, jednak z drugiej strony wykazują wyższe poczucie psychofizycznej jakości życia. Nie było również różnic w zakresie podmiotowej, metafizycznej jakości życia oraz w wyniku ogólnym. Wyniki zatem nie potwierdziły dotychczasowych badań, z których wynikało, że fakt osadzenia wpływa na obniżenie jakości życia osób odbywających karę pozbawienia wolności (Coid 1993; Williams 2003), głównie z powodu deprywacji wielu istotnych potrzeb, w tym przede wszystkim potrzeby autonomii i wolności oraz kontaktów społecznych (Dolińska-Zygmunt, Mokrzyńska 2013; Przybyliński 2006).

Różnice w zakresie wsparcia społecznego

Wyniki badań pozwalają wyciągnąć wniosek, iż osoby osadzone odczuwają niedostateczne wsparcie w jego aspekcie informacyjnym, instrumentalnym, wartościującym oraz emocjonalnym – w każdym przypadku różnica w postrzeganym wsparciu między grupą osób osadzonych a grupą kontrolną była na poziomie $p < 0,001$.

Tabela 3. Różnice między badanymi grupami w zakresie wsparcia społecznego

	Rodzaj grupy	M	SD	T	df	p
Ogólne wsparcie społeczne	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	58,84	14,51	-12,606	562	,000
	grupa kontrolna	71,99	4,25			
Informacyjne wsparcie społeczne	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	14,49	4,34	-5,844	562	,000
	grupa kontrolna	16,37	1,93			
Instrumentalne wsparcie społeczne	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	14,77	4,19	-10,885	562	,000
	grupa kontrolna	18,25	2,39			
Wartościujące wsparcie społeczne	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	14,85	4,08	-13,348	562	,000
	grupa kontrolna	18,88	1,77			
Emocjonalne wsparcie społeczne	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	14,72	4,29	-12,370	562	,000
	grupa kontrolna	18,49	,92			

Źródło: badania własne.

Hipoteza H_4 o tym, iż skazani osadzeni w placówkach penitencjarnych odczuwają istotnie niższe wsparcie społeczne w porównaniu z grupą kontrolną potwierdziła się. Dotychczasowe wyniki badań nie są jednoznaczne. Z badań Szy-

manowskiego i Górskiego (1982) wynikało, że stosunki badanych z rodziną były dobre, jednak nowsze badania autorstwa Machela (2003) potwierdziły, że ważną przyczyną powrotu do przestępstwa osób uprzednio skazanych były: konflikt z rodziną oraz niechęć ze strony otoczenia społecznego.

Różnice w zakresie intensywności postawy religijnej

Intensywność postawy religijnej jest czynnikiem, który nie różnicuje grupy osób osadzonych w placówkach penitencjarnych od grupy kontrolnej. Różnica okazała się statystycznie nieistotna.

Tabela 4. Różnice między grupami w zakresie intensywności postawy religijnej

	Rodzaj grupy	M	SD	t	df	p
Intensywność postawy religijnej	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	90,30	24,68	-,855	562	,393
	grupa kontrolna	92,39	33,22			

Źródło: badania własne.

Wyniki nie potwierdziły sformułowanej hipotezy H_5 , bowiem osadzeni cechują się podobną intensywnością postawy religijnej. Trudno odnieść wyniki tych badań do innych, ponieważ nie udało się dotrzeć do rezultatów podobnych badań.

Różnice w zakresie sposobów radzenia sobie ze stresem

Badane grupy różnicują także niektóre sposoby radzenia sobie ze stresem. Są to: poszukiwanie wsparcia instrumentalnego ($p < 0,001$); poszukiwanie wsparcia emocjonalnego ($p < 0,001$); unikanie konkurencyjnych działań ($p < 0,001$); powstrzymanie się od działania ($p < 0,001$); koncentracja na emocjach i ich wyładowanie ($p < 0,001$); zaprzeczanie ($p < 0,001$); odwracanie uwagi ($p < 0,001$); zaprzestanie działań ($p < 0,001$) oraz zażywanie alkoholu lub innych środków psychoaktywnych ($p < 0,001$). Osadzeni istotnie rzadziej stosują strategię poszukiwania wsparcia instrumentalnego oraz wsparcia emocjonalnego; istotnie częściej wykorzystują strategię unikania konkurencyjnych działań. Ponadto skazani istotnie częściej powstrzymują się od działania, są mniej skoncentrowani na emocjach i ich wyładowaniu; istotnie częściej zaprzeczają; rzadziej stosują strategię odwracania uwagi; istotnie częściej zaprzestają działań i zażywają środki psychoaktywne.

Tabela 5. Różnice między badanymi grupami w zakresie sposobów radzenia sobie ze stresem

	Rodzaj grupy	M	SD	t	df	p
Aktywne radzenie sobie	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	10,86	2,54	-1,412	562	,159
	grupa kontrolna	11,13	1,45			
Planowanie	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	11,29	2,78	1,140	561	,255
	grupa kontrolna	11,00	2,90			
Poszukiwanie wsparcia instrumentalnego	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	10,59	2,80	-4,898	562	,000
	grupa kontrolna	11,75	2,50			
Poszukiwanie wsparcia emocjonalnego	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	9,95	2,78	-7,474	562	,000
	grupa kontrolna	11,86	3,11			
Unikanie konkurencyjnych działań	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	10,52	2,51	3,869	562	,000
	grupa kontrolna	9,69	2,33			
Zwrot ku religii	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	8,23	3,43	-,883	562	,378
	grupa kontrolna	8,52	4,41			
Pozytywne przewartościowanie i rozwój	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	10,63	2,66	-,947	562	,344
	grupa kontrolna	10,85	2,39			
Powstrzymywanie się od działania	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	10,03	2,39	3,525	562	,000
	grupa kontrolna	9,32	2,07			
Akceptacja	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	9,77	2,68	-,122	562	,903
	grupa kontrolna	9,80	2,50			
Koncentracja na emocjach i ich wyładowanie	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	9,80	2,84	-5,012	562	,000
	grupa kontrolna	11,01	2,57			
Zaprzeczanie	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	7,78	2,79	3,780	562	,000
	grupa kontrolna	6,93	2,09			
Odwracanie uwagi	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	8,55	2,49	-5,107	562	,000
	grupa kontrolna	9,58	1,94			

	Rodzaj grupy	M	SD	t	df	p
Zaprzestanie działań	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	7,52	2,60	3,874	562	,000
	grupa kontrolna	6,72	1,82			
Zażywanie alkoholu lub innych środków psychoaktywnych	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	7,61	3,41	4,191	562	,000
	grupa kontrolna	6,46	2,53			
Poczucie humoru	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	7,88	2,95	,287	562	,774
	grupa kontrolna	7,81	3,12			

Źródło: badania własne.

Analiza sposobów radzenia sobie ze stresem ujawniła, że osoby przebywające w placówkach penitencjarnych, w porównaniu z grupą kontrolną, wykazują istotnie częściej bierność w radzeniu sobie ze stresem, co w pewnym stopniu potwierdza hipotezę H_7 . Osoby osadzone stosują istotnie częściej strategię niekonstruktywne takie, jak: spożywanie alkoholu bądź narkotyków, zaprzestanie działań czy zaprzeczanie. W pewnym stopniu zatem wyniki badań pokrywają się z wynikami badań Aleksandry Szymanowskiej (2003), bowiem najwyższe wyniki w skali rezygnacji, która charakteryzuje się stosowaniem raczej biernych i niekonstruktywnych strategii radzenia sobie z sytuacją trudną, uzyskali recydywiści. Trudno jednak o bezpośrednie porównania z uwagi na inne narzędzie, które zostało zastosowane w badaniach oraz brak grupy kontrolnej (Szymanowska 2003).

Różnice w zakresie poczucia koherencji

Spośród wszystkich wskaźników koherencji mierzonych przy zastosowaniu Kwestionariusza SOC-29 Antonovsky'ego (Antonovsky 1993), różnice między badanymi grupami okazały się istotne statystycznie jedynie w przypadku poczucia sensowności ($p < 0,05$). To osoby osadzone uzyskały wynik istotnie wyższy aniżeli grupa kontrolna.

Tabela 6. Różnice między grupami w zakresie poczucia koherencji

	Rodzaj grupy	M	SD	T	df	P
Poczucie zrozumienia	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	42,21	10,38	1,443	562	,150
	grupa kontrolna	40,89	10,42			
Poczucie zaradności	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	45,36	8,23	-1,669	562	,096
	grupa kontrolna	46,60	8,85			

	Rodzaj grupy	M	SD	T	df	P
Poczucie sensowności	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	40,10	8,44	2,368	560	,018
	grupa kontrolna	38,24	9,76			
Poczucie koherencji – wynik ogólny	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	127,71	21,68	,973	560	,331
	grupa kontrolna	125,73	25,57			

Źródło: badania własne.

Zatem hipoteza H_1 , w części dotyczącej poczucia koherencji, nie potwierdziła się, bowiem poczucie koherencji obu grup jest zbliżone. Wyjątkiem jest poczucie sensowności. Poczucie koherencji badała Szymanowska (2003), jednak trudno odnieść wyniki prezentowanych badań do wyników wspomnianej autorki ponieważ nie brała w nich udziału grupa kontrolna.

Różnice w zakresie lęku, ciekawości, złości, depresji oraz martwienia się

W badaniach uwzględniono następujące zmienne mierzące emocje: lęk, ciekawość, złość oraz depresja. Wymienione emocje były ujęte jako stan oraz jako cechy. W przypadku stanu, emocja jest niestabilna w czasie, jest to przemijający stan odczuwania napięcia, natomiast w przypadku cechy mamy do czynienia ze względną stabilnością utrzymywania się emocji w czasie. Wyniki badań wykazały, że między obiema grupami nie ma różnic w zakresie odczuwania emocji lęku i depresji rozumianych zarówno jako stan oraz jako cecha. Różnice statystycznie istotne między grupami ujawniły się w zakresie złości rozumianej zarówno jako cecha i jako stan. Nasilenie tej emocji rozumianej jako cecha jest istotnie wyższe w grupie kontrolnej aniżeli w grupie osadzonych ($p < 0,05$). Natomiast złość rozumiana jako stan jest istotnie wyższa w grupie osadzonych, aniżeli w grupie kontrolnej ($p < 0,001$). W przypadku ostatniej z emocji, tj. ciekawości rozumianej jako cecha, nie wystąpiły różnice statystycznie istotne, natomiast w przypadku ciekawości rozumianej jako stan, to grupa osób osadzonych uzyskała wynik istotnie statystycznie wyższy w porównaniu z grupą kontrolną.

Tabela 7. Różnice między grupami w zakresie lęku, ciekawości, złości oraz depresji

	Rodzaj grupy	M	SD	T	df	p
Lęk jako cecha (TPI)	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	21,38	4,56	-1,332	562	,183
	grupa kontrolna	21,92	4,77			

	Rodzaj grupy	M	SD	T	df	p
Ciekawość jako cecha (TPI)	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	29,17	5,17	1,608	562	,108
	grupa kontrolna	28,41	5,74			
Złość jako cecha (TPI)	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	21,34	6,40	-2,061	562	,040
	grupa kontrolna	22,48	6,12			
Depresja jako cecha (TPI)	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	19,75	5,01	-1,609	562	,108
	grupa kontrolna	20,52	6,10			
Lęk jako stan (SPI)	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	20,79	5,41	,240	562	,811
	grupa kontrolna	20,67	5,78			
Ciekawość jako stan (SPI)	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	29,88	5,02	4,549	562	,000
	grupa kontrolna	27,54	7,12			
Złość jako stan (SPI)	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	20,02	7,21	4,190	562	,000
	grupa kontrolna	17,42	6,80			
Depresja jako stan (SPI)	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	20,20	5,63	,116	562	,907
	grupa kontrolna	20,13	7,19			

Źródło: badania własne.

Wyniki badań nie potwierdziły hipotezy H_2 , bowiem osadzeni, w porównaniu z grupą kontrolną, nie są istotnie bardziej depresyjni czy lękliwi; ujawniają istotnie niższy poziom złości rozumianej jako cecha, ale wyższy jako stan. Ponadto wykazują istotnie wyższy wskaźnik ciekawości w porównaniu z grupą kontrolną. Przedstawione wyniki różnią się od badań autorstwa Sikory (1973), w których wykazano, że w większości więźniowie przeżywają smutek, przygnębienie, lęk i rozdrażnienie.

Różnice w zakresie prężności ego

W tabeli 8. zostały przedstawione podstawowe statystyki opisowe istotności różnic między badanymi grupami pod względem prężności ego. Różnice ujawniły się w zakresie następujących zmiennych: wytrwałość i determinacja w działaniu ($p < 0,05$); otwartość na nowe doświadczenia i poczucie humoru ($p < 0,01$); kompetencje osobiste do radzenia sobie i tolerancja negatywnych emocji ($p < 0,05$) oraz optymistyczne nastawienie do życia i zdolność mobilizowania się w trud-

nych sytuacjach ($p < 0,01$). Grupa osób osadzonych w placówkach penitencjarnych charakteryzuje się istotnie wyższym wskaźnikiem wytrwałości i determinacji w działaniu. Ponadto grupa ta uzyskuje istotnie niższy wynik w zakresie otwartości na nowe doświadczenia i poczucia humoru; wykazała istotnie wyższy poziom kompetencji osobistych do radzenia sobie i tolerancję negatywnych emocji w porównaniu z grupą kontrolną; jest istotnie bardziej optymistycznie nastawiona do życia i charakteryzuje się istotnie wyższym poziomem zdolności mobilizowania się w trudnych sytuacjach.

Tabela 8. Różnice między badanymi grupami w zakresie prężności ego

	Rodzaj grupy	M	SD	t	df	p
Prężność – wynik ogólny	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	70,12	17,60	,676	562	,499
	grupa kontrolna	69,11	15,87			
Wytrwałość i determinacja w działaniu	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	14,19	3,99	2,236	562	,026
	grupa kontrolna	13,38	4,35			
Otwartość na nowe doświadczenia i poczucie humoru	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	14,18	3,77	-3,027	562	,003
	grupa kontrolna	15,12	3,04			
Kompetencje osobiste do radzenia sobie i tolerancja negatywnych emocji	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	14,02	3,73	1,985	562	,048
	grupa kontrolna	13,38	3,67			
Tolerancja na niepowodzenia i traktowanie życia jako wyzwanie	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	14,13	3,80	-1,478	562	,140
	grupa kontrolna	14,62	3,63			
Optymistyczne nastawienie do życia i zdolność mobilizowania się w trudnych sytuacjach	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	13,58	3,64	2,894	562	,004
	grupa kontrolna	12,61	4,16			

Źródło: badania własne.

Wyniki badań niewątpliwie nie potwierdzają hipotezy H_1 , bowiem osoby osadzone w porównaniu z grupą kontrolną nie wykazują niższego poziomu prężności ego. O ile zatem traktować poczucie koherencji oraz prężność ego jako pojęcia, choć nie tożsame, to jednak podobne, można wyciągnąć wniosek, że wyniki uzyskane narzędziem mierzącym prężność ego korespondują z wynikami uzyskanymi narzędziem mierzącym poczucie koherencji. Poczucie koherencji obu grup jest zbliżone (z wyjątkiem poczucia sensowności), prężność ego obu grup zasadniczo również jest zbliżona.

Różnice w zakresie religijnych sposobów radzenia sobie ze stresem

Wyniki badań ujawniły, że religijne sposoby radzenia sobie ze stresem w pewnym stopniu różnicują grupę osób osadzonych od grupy kontrolnej. Różnice statystycznie istotne między grupami wystąpiły w zakresie następujących zmiennych: przemiana życia ($p < 0,05$); szukanie wsparcia ($p < 0,01$); koncentracja religijna ($p < 0,01$); karzący Bóg ($p < 0,01$); demoniczne przewartościowanie ($p < 0,001$); bierność religijna ($p < 0,001$); niezadowolenie z kościoła i z Boga ($p < 0,001$); kwestionowanie mocy Boga ($p < 0,05$) oraz strategie negatywne ($p < 0,001$). Osoby osadzone istotnie bardziej intensywnie stosują strategię związaną z przemianą życia, a także szukają wsparcia. Są ponadto istotnie bardziej skoncentrowane religijnie. Z drugiej jednak strony więźniowie częściej przypisują problemy, które napotykają, karzącemu Bogowi, częściej obwiniają Kościół, wykazują bierność religijną, kwestionują moc Boga.

Tabela 8. Różnice między grupami w zakresie religijnych sposobów radzenia sobie ze stresem

	Rodzaj grupy	M	SD	T	df	p
Przemiana życia	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	8,24	6,36	2,054	562	,040
	grupa kontrolna	7,07	6,63			
Poddanie się woli Boga	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	5,61	4,17	-,180	562	,857
	grupa kontrolna	5,68	4,45			
Szukanie wsparcia	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	5,12	4,46	2,675	562	,008
	grupa kontrolna	4,07	4,48			
Koncentracja religijna	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	5,00	4,00	3,414	562	,001
	grupa kontrolna	3,79	4,10			
Współdziałanie z Bogiem	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	5,57	4,27	-,075	561	,941
	grupa kontrolna	5,60	4,86			
Błaganie o bezpośrednią interwencję	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	5,02	3,26	-1,189	562	,235
	grupa kontrolna	5,36	3,18			
Duchowe wsparcie	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	5,28	4,16	,007	560	,994
	grupa kontrolna	5,27	4,41			

	Rodzaj grupy	M	SD	T	df	p
Wierność praktykom religijnym	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	10,92	6,75	,537	561	,592
	grupa kontrolna	10,61	6,69			
Pozytywne przewartościowanie religijne	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	4,56	3,52	-1,625	554	,105
	grupa kontrolna	5,09	3,98			
Karzący Bóg	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	5,48	3,96	3,004	562	,003
	grupa kontrolna	4,41	4,19			
Samodzielne radzenie sobie	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	7,40	3,75	,676	562	,500
	grupa kontrolna	7,16	4,38			
Demoniczne przewartościowanie	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	4,02	3,64	8,326	562	,000
	grupa kontrolna	1,66	2,34			
Bierność religijna	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	3,99	4,09	6,016	562	,000
	grupa kontrolna	1,96	3,37			
Niezadowolenie z kościoła i z Boga	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	7,29	5,16	5,802	562	,000
	grupa kontrolna	4,82	4,25			
Kwestionowanie mocy Boga	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	4,50	3,11	2,052	560	,041
	grupa kontrolna	3,91	3,49			
Niezadowolenie i kwestionowanie Kościoła	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	2,28	1,83	-1,335	562	,182
	grupa kontrolna	2,50	1,90			
Pozytywne religijne strategie	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	55,07	37,08	,956	550	,340
	grupa kontrolna	51,83	39,79			
Negatywne religijne strategie	osoby osadzone w placówkach penitencjarnych	34,97	20,03	5,363	560	,000
	grupa kontrolna	26,45	13,87			

Źródło: badania własne.

Hipoteza H_6 potwierdziła się, bowiem osoby osadzone stosują istotnie częściej negatywne religijne strategie radzenia sobie ze stresem, aniżeli osoby z grupy kontrolnej. Wyniki trudno odnieść do innych badań, bowiem w Polsce nie spraw-

dzano, jak dotąd, religijnych sposobów radzenia sobie ze stresem stosowanych przez więźniów.

Poczucie koherencji a sposoby radzenia sobie ze stresem

Zgodnie z teorią Antonovsky'ego (1995) osoba charakteryzująca się wysokim poczuciem koherencji nie odbiera bodźców stresowych jako stresorów, stanowią one raczej wyzwanie. W związku z tym należało oczekiwać korelacji między poczuciem koherencji a zmiennymi mierzącymi strategię radzenia sobie ze stresem. Osoby o wysokim poziomie koherencji powinny stosować strategie konstruktywne, a jednocześnie powinny unikać stosowania strategii unikowych. W większości przypadków osoby o wysokim poziomie koherencji stosują takie strategie, jak: aktywne radzenie sobie, planowanie, poszukiwanie wsparcia (instrumentalnego i emocjonalnego), pozytywne przewartościowanie i rozwój, unikanie konkurencyjnych działań. Jednocześnie osoby o niskim poziomie koherencji stosują takie strategie, jak: zaprzeczanie, odwracanie uwagi, zaprzestanie działań, zażywanie alkoholu lub innych środków psychoaktywnych i poczucie humoru. Szczegółowe dane zostały zawarte w tabeli 9.

Tabela 9. Współzależności między poczuciem koherencji, a strategiami radzenia sobie ze stresem

		Poczucie zrozumiałości	Poczucie zaradności	Poczucie sensowności	Poczucie koherencji ogólne
Aktywne radzenie sobie	r	,075	,250	,315	,251
	p	n.i.	,000	,000	,000
Planowanie	r	,148	,256	,342	,300
	p	,005	,000	,000	,000
Poszukiwanie wsparcia instrumentalnego	r	,123	,160	,166	,184
	p	,019	,002	,002	,000
Poszukiwanie wsparcia emocjonalnego	r	,108	,093	,119	,134
	p	,040	n.i.	,024	,011
Unikanie konkurencyjnych działań	r	,062	,124	,190	,153
	p	n.i.	,018	,000	,004
Zwrot ku religii	r	-,005	-,128	-,114	-,095
	p	n.i.	,015	,031	n.i.
Pozytywne przewartościowanie i rozwój	r	,115	,285	,344	,295
	p	,030	,000	,000	,000

		Poczucie zrozumiałości	Poczucie zaradności	Poczucie sensowności	Poczucie koherencji ogólne
Powstrzymywanie się od działania	r	-,007	-,013	,021	-,001
	p	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.
Akceptacja	r	,015	,093	,085	,075
	p	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.
Koncentracja na emocjach i ich wyładowanie	r	-,071	-,081	-,046	-,084
	p	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.
Zaprzeczanie	r	-,149	-,361	-,467	-,390
	p	,005	,000	,000	,000
Odwracanie uwagi	r	-,208	-,263	-,279	-,311
	p	,000	,000	,000	,000
Zaprzestanie działań	r	-,196	-,423	-,468	-,438
	p	,000	,000	,000	,000
Zażywanie alkoholu lub innych środków psychoaktywnych	r	-,209	-,353	-,444	-,407
	p	,000	,000	,000	,000
Poczucie humoru	r	-,057	-,204	-,318	-,230
	p	n.i.	,000	,000	,000

Źródło: badania własne.

Hipoteza H_8 o tym, że istnieje zależność między niereligijnymi strategiami radzenia sobie ze stresem a poczuciem koherencji zostało potwierdzone w badaniach. Tym samym potwierdzono badania Szymanowskiej (2003), w których we wszystkich badanych grupach poczucie koherencji ujemnie korelowało ze strategią rezygnacji i bezwzględności.

Dyskusja wyników

Celem artykułu było zaprezentowanie wybranych psychospołecznych deficytów i zasobów osób odbywających karę pozbawienia wolności w obrębie następujących obszarów: poczucie koherencji, prężność *ego*, depresja, lęk, ciekawość, złość, martwienie się, wsparcie społeczne, jakość życia, intensywność postawy religijnej, religijne i niereligijne sposoby radzenia sobie ze stresem. W badaniach zastosowano różne narzędzia badawcze, charakteryzujące się wysokimi wskaźnikami rzetelności i trafności. Do szczegółowej analizy badawczej zakwalifikowano kwestionariusze 564 osób, w tym 361 (64%) skazanych odbywających karę pozbawienia wolności oraz 203 (36%) studentów nieprzebywających w jednostce penitencjarnej.

Pierwsza hipoteza badawcza H_1 zakładała, że osoby osadzone w porównaniu z grupą kontrolną cechują się niższym poczuciem koherencji oraz prężności ego. Analiza wyników badań wykazała, że poczucie koherencji w obu grupach jest zbliżone. Wyjątkiem jest poczucie sensowności. Osoby odbywające karę pozbawienia wolności uzyskały wynik istotnie wyższy. Wysoki wynik poczucia sensowności może oznaczać stosowanie przez osadzonych strategii koniecznej do przetrwania sytuacji trudnej (Tomaszewski 1975), jaką jest fakt osadzenia. Aby „przetrwać” okres izolacji, skazani starają się wyznaczać cele, a w konsekwencji odnaleźć sens życia w sytuacji, w której funkcjonują. To poczucie sensu życia pomaga podejmować różne aktywności w trakcie odbywania kary pozbawienia wolności i daje optymistyczną perspektywę na przyszłość. Zjawisko przystosowania trafnie ujmują Ciosek (2001, s. 211) „od sytuacji więziennej uciec niepodobna, trzeba się więc do niej tak czy inaczej przystosować [...] przystosowanie oznacza w istocie zdolność dopasowania człowieka do zmieniających się warunków zewnętrznych zarówno fizycznych, jak i społecznych oraz umiejętność osiągnięcia w nich ważnych dla siebie celów”. Z kolei Niewiadomska (2010) zauważa, iż potencjał adaptacyjny osadzonych jest generowany przez zyski w podmiotowym kapitale zarządzającym (umiejętności kształtowania pozytywnych relacji rodzinnych, doświadczenie sensowności własnego życia i kompetencje organizacyjne). Podobny mechanizm zdaje się występować w przypadku kolejnej zmiennej, tj. prężności ego. Analiza wyników badań dowiodła, że poczucie prężności w obu grupach jest zbliżone, a w przypadku niektórych wskaźników poziom prężności jest wyższy w grupie odbywających karę pozbawienia wolności. Dotyczy to następujących wskaźników: wytrwałość i determinacja w działaniu; kompetencje osobiste do radzenia sobie i tolerancja negatywnych emocji; optymistyczne nastawienie do życia i zdolność mobilizowania się w trudnych sytuacjach. Uzyskane wyniki mogą świadczyć o tym, że mamy do czynienia z uaktywnieniem się niektórych zasobów, na skutek znalezienia się w sytuacji trudnej, w celu obrony przed skutkami inkarceracji. Ocena, na ile proces ten jest świadomy czy też nie (jako np. mechanizm obronny), pozostaje nierozstrzygnięta i może być przedmiotem badań w przyszłości. Niewątpliwie pozbawienie wolności, rozumiane jako egzemplifikacja sytuacji trudnej (Tomaszewski 1975), może uaktywnić i uzewnętrznic pewne zasoby tkwiące w człowieku. Rezultaty przeprowadzonych badań nie dają zatem możliwości potwierdzenia hipotezy H_1 .

Hipoteza druga – H_2 – zakładała, iż osadzeni, w porównaniu z grupą kontrolną, są istotnie bardziej depresyjni; przejawiają istotnie częściej złość i lęk, ale nie różnią się od grupy kontrolnej pod względem ciekawości. Wyniki badań nie uprawniają do potwierdzenia tej hipotezy. Okazało się bowiem, że osadzeni, w porównaniu z grupą kontrolną, nie są istotnie bardziej depresyjni czy lękliwi; ujawniają istotnie niższy poziom złości rozumianej jako cecha (względnie stabilna w czasie), ale wyższy jako stan. Ponadto wykazują istotnie wyższy wskaźnik ciekawości w porównaniu z grupą kontrolną. Być może fakt braku różnic pod wzglę-

dem depresji i lęku, który niewątpliwie zaskakuje, jest rezultatem przystosowania osadzonych do warunków inkarceracji. Kwestią otwartą pozostaje pytanie jaką formę przyjmuje to przystosowanie. Wyższy poziom ciekawości osób osadzonych można natomiast tłumaczyć stanem izolacji, niekiedy przecież długotrwałej. Osoby osadzone zapewne mają świadomość zmieniającego się świata „na zewnątrz”, co musi w konsekwencji uruchamiać ich wyobraźnię.

Trzecia hipoteza badawcza – H_3 – dotyczyła jakości życia i zakładała, że osoby osadzone ujawniają istotnie niższą jakość życia. Hipoteza ta potwierdziła się częściowo, ponieważ z jednej strony osadzeni cechują się istotnie niższym poczuciem psychospołecznej jakości życia, jednak z drugiej strony wykazują wyższe poczucie psychofizycznej jakości życia. Psychospołeczna jakość życia jest związana z takimi wymiarami, jak: poczucie przynależności, bezpieczeństwa, tożsamość społeczna, nawiązywanie i utrzymywanie więzi z innymi ludźmi. Nie było różnic w zakresie podmiotowej, metafizycznej jakości życia oraz wyniku ogólnego. Niższy poziom psychospołecznej jakości życia niewątpliwie jest konsekwencją drastycznego zawężenia relacji z innymi osobami poprzez fakt osadzenia. Sfera psychofizyczna z kolei, to szeroko pojęta cielesność i popędowość człowieka, a także wygląd fizyczny, temperament, witalność. Wyrazem zakłócenia równowagi biologicznej może być choroba (Frąckowiak 2004). Nie ma wątpliwości, że osoby inkarcerowane pochodzą ze środowisk dysfunkcyjnych (często są to przedstawiciele biedoty, dla których już sam fakt uzyskiwania regularnych posiłków jest czynnikiem pozytywnym).

Kolejna hipoteza badawcza – H_4 – zakładała, że skazani osadzeni w placówkach penitencjarnych odczuwają istotnie niższe wsparcie społeczne w porównaniu z grupą kontrolną. Analiza uzyskanych wyników dowiodła, iż osoby pozbawione wolności odczuwają istotnie niższe wsparcie społeczne w jego aspekcie informacyjnym, instrumentalnym, wartościującym oraz emocjonalnym w porównaniu z grupą kontrolną. Tym samym ta hipoteza badawcza została potwierdzona. Przedstawione wyniki potwierdzają rezultaty badań innych autorów (Machel 2003; Banerski 2011). Pokazują, jak bardzo istotne w procesie resocjalizacji jest wsparcie społeczne, które jest niedostateczne w przypadku osób odbywających karę pozbawienia wolności.

Hipoteza H_5 dotyczyła postawy religijnej i zakładała, że osadzeni cechują się istotnie niższą intensywnością postawy religijnej. Wyniki nie potwierdziły zatem hipotezy, bowiem osadzeni cechują się podobną intensywnością postawy religijnej. „Trzeba jednak pamiętać, iż autodeklaracje w tym zakresie przedstawiają jedynie przybliżony obraz znaczenia religii w życiu jednostek czy całych zbiorowości społecznych. Informują jedynie o charakterze i intensywności postaw wobec religii, a nie odzwierciedlają całokształtu religijności człowieka” (Zaręba 2003, s. 74). Jeżeli nawet intensywność postawy religijnej osób odbywających karę pozbawienia wolności jest zbliżona do grupy kontrolnej, to postawa religijna nie ma dostatecznego przełożenia na zachowanie. Wniosek ten jest ważną informacją dla osób pracujących z osadzonymi: konieczne jest uwzględnienie aspektu religijnego,

który powinien mieć przełożenie w codziennych wyborach. Oczywiście zupełnie inną kwestią jest jak tego dokonać.

Z kolei szóstą hipotezę badawczą (H_6) zakładała, że osoby osadzone stosują istotnie częściej negatywne religijne strategie radzenia sobie ze stresem natomiast istotnie rzadziej pozytywne strategie. Hipoteza ta potwierdziła się, bowiem więźniowie stosują istotnie częściej negatywne religijne strategie radzenia sobie ze stresem w porównaniu z grupą kontrolną. Reasumując: co prawda intensywność postawy religijnej u obu grup jest podobna, jednak w sytuacji stresu osoby odbywające karę pozbawienia wolności wybierają częściej strategie negatywne, które raczej korelują z niedojrzałością, aniżeli z dojrzałością postawy religijnej.

Siądmo hipoteza – H_7 – zakładała, że osoby osadzone stosują istotnie rzadziej aktywne strategie radzenia sobie ze stresem. Analiza tych sposobów ujawniła, że osoby przebywające w jednostkach penitencjarnych, w porównaniu z grupą kontrolną, wykazują istotnie częściej bierność w radzeniu sobie ze stresem, co w pewnym stopniu potwierdza hipotezę H_7 . Osadzeni stosują istotnie częściej strategie niekonstruktywne takie, jak: spożywanie alkoholu bądź narkotyków, zaprzestanie działań czy zaprzeczanie.

Ostatnia hipoteza badawcza (H_8) zakładała, że istnieje zależność między niereligijnymi strategiami radzenia sobie ze stresem a poczuciem koherencji. Zostało to potwierdzone, ponieważ osoby koherentne to osoby zaradne, tzn. osoby podejmujące konstruktywne działania zmierzające do rozwiązania problemu.

Na podstawie przeprowadzonych badań można sformułować następujące wnioski. Statystycznie istotne różnice między grupą osób odbywających karę pozbawienia wolności a grupą kontrolną nie wystąpiły w zakresie: poczucia koherencji, prężności ego, depresji, lęku, podmiotowego, metafizycznego i ogólnego poczucia jakości życia, intensywności postawy religijnej. Ujawniono istotne różnice między grupą badawczą a kontrolną w zakresie: ciekawości, złości, wsparcia społecznego, negatywnych religijnych strategii radzenia sobie ze stresem, psychofizycznej i psychospołecznej jakości życia, sposobów radzenia sobie ze stresem, poczucia sensowności, wytrwałości i determinacji w działaniu, kompetencji osobistych do radzenia sobie i tolerancji negatywnych emocji, optymistycznego nastawienia do życia i zdolności mobilizowania się w trudnych sytuacjach.

Zaprezentowane wyniki badań świadczą o tym, że osoby odbywające karę pozbawienia wolności cechują nie tylko deficyty i negatywne postawy, ale też zasoby i pozytywne perspektywy. Trafnie to zjawisko opisuje Bulenda (2003, s. 226): „Więźniowie różnią się pod wieloma względami [...]. Pod wieloma względami są bardzo podobni do członków niektórych grup społecznych pozostających na wolności. W ogóle częściowo przypominają przekrój całego społeczeństwa, fragmentami zniekształcony przez politykę karną”.

Trzeba jednak zaznaczyć, że w tym opracowaniu przedstawiono analizy porównawcze między grupą badawczą a grupą kontrolną. Zdecydowana większość znanych autorom badań nad sytuacją życiową osadzonych nie uwzględnia analiz

porównawczych z grupą kontrolną, dotyczą one jedynie grupy więźniów. Przedstawiona powyżej problematyka jest przyczynkiem do dalszych pogłębionych analiz nad sytuacją osób inkarcerowanych. W przyszłości zostaną przeprowadzone analizy z uwzględnieniem różnic w obrębie grupy badawczej.

Abstract: **Selected psychosocial resources and shortages of persons serving a penalty of imprisonment**

Presenting selected psychosocial shortages and stores of persons serving a penalty of imprisonment within the following areas was a purpose of this work: coherence, the resilience, depression, fear, curiosity, anger, worrying, social support, quality of life, intensity of the religious attitude, religious and irreligious ways of coping with stress.

Analysis of achieved results showed that imprisoned persons were feeling the significantly lower social support in his information, instrumental, assessing and emotional aspect compared with the control group.

Key words: Polish prisoners, resources and shortages of persons serving a penalty of imprisonment, polish prisons.

Bibliografia

- [1] Antonovsky A., 1993, *The structure and properties of the Sense of Coherence Scale*, „Social Science & Medicine”, 36, 6.
- [2] Banerski G., 2011, *Zmiana na lepsze. Raport z realizacji projektu „Proces aktywizacji zawodowej i społecznej byłych więźniów”*, SMG/KRC Poland-Media S.A., Warszawa.
- [3] Borton W.H., 2006, *Incorporating the Strengths Perspective into Intensive Juvenile Aftercare*, „Western Criminology Review”, nr 7.
- [4] Bulenda T., 2003, *Charakterystyka populacji więziennej*, [w:] *System penitencjarny i postpenitencjarny w Polsce*, (red.) T. Bulenda, R. Musidłowski, Warszawa.
- [5] Carver C.S., Scheier M.F., Weintraub J.K., 1989, *Assessing coping strategies: a theoretically based approach*, „Journal of Personality and Social Psychology”, 56(2).
- [6] Ciosek M., 2001, *Psychologia sądowa i penitencjarna*, Wydawnictwo PWN, Warszawa.
- [7] Coid J.W., 1993, *Quality of life for patients detained in hospital*, „British Journal of Psychiatry”, 162.
- [8] Dolińska-Zygmunt G., Mokrzyńska K., 2013, *Personal quality of life factors among imprisoned repeat offenders*, „Polish Journal of Applied Psychology”, 11(4).
- [9] Florczykiewicz J., 2015, *Poczucie winy u skazanych odbywających karę pozbawienia wolności*, „Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja”, 27.
- [10] Frąckowiak T., 2004, „Personalistyczno-egzystencjalna koncepcja poczucia jakości życia. Próba operacjonalizacji”, praca magisterska napisana pod kierunkiem M. Straś-Romanowskiej, Wrocław.
- [11] Kmiecik-Baran K., 1995, *Skala wsparcia społecznego. Teoria i właściwości psychometryczne*, „Przegląd Psychologiczny”, 38, 1–2.
- [12] Kolarczyk T., Kubiak J.R., Wierzbicki P., 1984, *Przestępczość kobiet. Aspekty kryminologiczne i penitencjarny*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa.

- [13] Machel H., 2003, *Więzenie jako instytucja karna i resocjalizacyjna*, Wydawnictwo ARCHE, Gdańsk.
- [14] Malina J., 2013, *Agresja i przemoc w środowisku osób pozbawionych wolności na przykładzie zakładów karnych w Wojkowicach i w Herbach*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, nr 80.
- [15] Niewiadomska I., Kalinowski M., 2010, *Skazani na wykluczenie? Zasoby adaptacyjne osób zagrożonych marginalizacją społeczną*, Wydawnictwo KUL, Lublin
- [16] Obuchowska I., 1997, *Diagnoza psychologiczna w poradniach psychologiczno-pedagogicznych*, „Problemy Poradnictwa Psychologiczno-Pedagogicznego”, nr 2.
- [17] Ogińska-Bulik N., Juczyński Z., 2008, *Skala Pomiaru Prężności (SPP-25)*, „Nowiny Psychologiczne”, 3.
- [18] Parol R., 2011, *Poczucie koherencji wśród osób odbywających karę pozbawienia wolności – doniesienie z badań*, „Zeszyty Naukowe Akademii Marynarki Wojennej”, 52.
- [19] Poklek R., Jabłońska M., 2013, *Osobowość skazanych podejmujących naukę w szkole zawodowej*, [w:] *Profilaktyka społeczna i resocjalizacja w nurtach inkluzji. Doświadczenia, problemy, perspektywy międzynarodowe*, (red.) Jezierska B., Rejzner A., Szczepaniak P., Szczółka A., Wydawnictwo IPSiR UW, Warszawa.
- [20] Prężyna W., 1981, *Funkcja postawy religijnej w osobowości człowieka*, RW KUL, Lublin.
- [21] Przybiliński S., 2006, *Podkultura więzienna – wielowymiarowość rzeczywistości penitencjarnej*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- [22] Sakowicz T., 2009, *Wybrane aspekty środowiska rodzinnego w percepcji i ocenie osób osadzonych w polskich zakładach karnych*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- [23] Sikora J., 1973, *Obraz emocjonalności więźniów w świetle badań psychologicznych, biochemicznych i fizjologiczno-lekarskich*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Warszawa.
- [24] Spielberger C.D., Reheiser E.C., 2009, *Assessment of emotions: Anxiety, anger, depression, and curiosity*, „Applied Psychology: Health and Well-Being”, 1(3).
- [25] Straś-Romanowska M., Frąckowiak T., 2007, *Rola relacji międzyludzkich w budowaniu jakości życia osób niepełnosprawnych (perspektywa personalistyczno-egzystencjalna)*, [w:] *Rola więzi w rozwoju dzieci i młodzieży niepełnosprawnej*, (red.) Patkiewicz J., Wydawnictwo TWK, Wrocław.
- [26] Szałański J. (red.), 1998, *Poczucie sensu życia u mężczyzn skazanych osadzonych w zakładach karnych i poddanych probacji*, [w:] *Wina – kara – nadzieja – przemiana*, COSSW, Łódź–Warszawa–Kalisz.
- [27] Szymanowska A., 1998, *Więźniowie i funkcjonariusze wobec norm obyczajowych i prawnych*, Stowarzyszenie Penitencjarne „Patronat”, CZSW, Warszawa.
- [28] Szymanowska A., 2003, *Więzenie i co dalej*, Wydawnictwo Akademickie „ŻAK”, Warszawa.
- [29] Szymanowski T., Górski J., 1982, *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w świetle wyników badań*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa.
- [30] Śliwak J., Bartczuk R.P., 2011, *Skala Intensywności Postawy Religijnej W. Prężyny*, *Psychologiczny pomiar religijności*, (red.) Jarosz M., TN KUL, Lublin.
- [31] Tomaszewski T., 1975, *Psychologia*, PWN, Warszawa.
- [32] Ward T., Mann R.E., Gannon T.A., 2007, *The good lives model of offender rehabilitation: Clinical implications*, „Aggression and Violent Behavior”, nr 12.

- [33] Williams D., 2003, *„Quality of life” as perceived by sex offenders on early release in a halfway house: implications for treatment*, „Journal of Offender Rehabilitation”, Vol. 38(2).
- [34] Wysocka E., 2007, *Człowiek a środowisko życia. Podstawy teoretyczno-metodologiczne diagnozy*, Wydawnictwo Akademickie „ŻAK”, Warszawa.
- [35] Wysocka E., 2008, *Diagnoza w resocjalizacji. Obszary problemowe i modele rozwiązań w ujęciu psychopedagogicznym*, Wydawnictwo PWN, Warszawa.
- [36] Zaręba S.H., 2003, *Dynamika świadomości religijno-moralnej młodzieży w warunkach przemian ustrojowych w Polsce (1988–1998)*, „Studia Socjologiczno-Religijne”, nr 22.